

Е.М. Веремейчик, Г.А. Козубовский

#### СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МОНЕТНЫЙ КЛАД ИЗ ЛЮБЕЧА

Во время археологических раскопок в Любечском замке был найден клад из 54 монет. В кладе присутствовали 3 пражских гроша Вацлава IV (1378—1419) и 51 литовская монета Александра Ягеллончика (1492—1506). Литовские монеты представлены 8 полугрошами и 43 денариями (пенязями) виленского монетного двора. Кладовый комплекс отражает реалии денежного обращения региона в начале XVI ст. и помогает датировать археологический материал.

O.M. Veremeychuk, G.A. Kozubowski

#### THE MEDIAEVAL COINS HOARD FROM LIUBECH

The hoard of 54 coins was found during the archaeological excavation at Liubech castle. There are 3 Prague groschen of Wenceslaus IV (1378—1419) and 51 Lithuanian coins of Aleksander Jagiellon (1492—1506) in the hoard. Lithuanian coins are represented by the 8 half-groschen and 43 denarii (peniazes) produced by Vilnius mint. The hoard's composition reflects the reality of currency in the beginning of the 16<sup>th</sup> century in the region and helps dating the archaeological material.

Н.В. Хамайко

## ГРАЛЬНІ НАБОРИ З РОЗКОПОК П.І. СМОЛІЧЕВА ІЗ ЗАПЛАВНОГО МОГИЛЬНИКА ШЕСТОВИЦІ

У статті на підставі архівних матеріалів здійснюється републікація втрачених нині скляних гральних наборів, знайдених під час досліджень П.І. Смолічевим Шестовицького заплавного могильника влітку 1926 р.

К л ю ч о в і с л о в а: гра, *hnefatafl*, млин, гральні фігурки, гральний набір, пішак, король, імпорт, скло.

П.І. Смолічев досліджував поховальні пам'ятки Шестовицького заплавного могильника протягом трьох польових сезонів (1925—1927 рр.). Завдяки його розкопкам було досягнуто першого системного уявлення про Шестовицький археологічний комплекс і, передусім, підкурғанні поховання X ст., матеріали з яких поповнили археологічну колекцію Чернігівського історичного музею та стали відомими у світовій науці завдяки публікації Т.Й. Арне (Arne 1931).

Численний поховальний інвентар з могильника відображав усі сфери життя тогочасного населення, зокрема дозвілля. Так, у липні 1926 р.<sup>1</sup> П.І. Смолічевим було досліджено три-

надцять курғанів, у складі двох з яких виявлено набори для настільних ігор.

Перший досліджений комплекс отримав польову назву *могила* (або *курған*) XIX (за нумерацією Д.І. Бліфельда — *курған 24*). Він розміщувався у курғанній групі I заплавного могильника Шестовицького археологічного комплексу, поблизу русла р. Жердови, з північного боку дороги на с. Слабин (див.: Ситий 2006, рис. 2, 24). Матеріали розкопок були стисло опубліковані Д.І. Бліфельдом (Бліфельд 1977, с. 123—124), ширші ж відомості про поховання містяться лише у польовій документації П.І. Смолічева: щоденнику розкопок, систематизованому описі речей та реєстрі знахідок (Смолічев 1926, ф. 6, № 26; 31; 36), однак інформація у деяких випадках неточна та має розбіжності у окремих документах.

Поховання курғану XIX виявилось підкурғанною кремацією на місці (рис. 1, 1—3). Час-

<sup>1</sup> У публікації Д.І. Бліфельда (1977 р.) результатів розкопок П.І. Смолічева курғану XIX (за Д.І. Бліфельдом — курған 24) помилково зазначено рік досліджень як 1925.

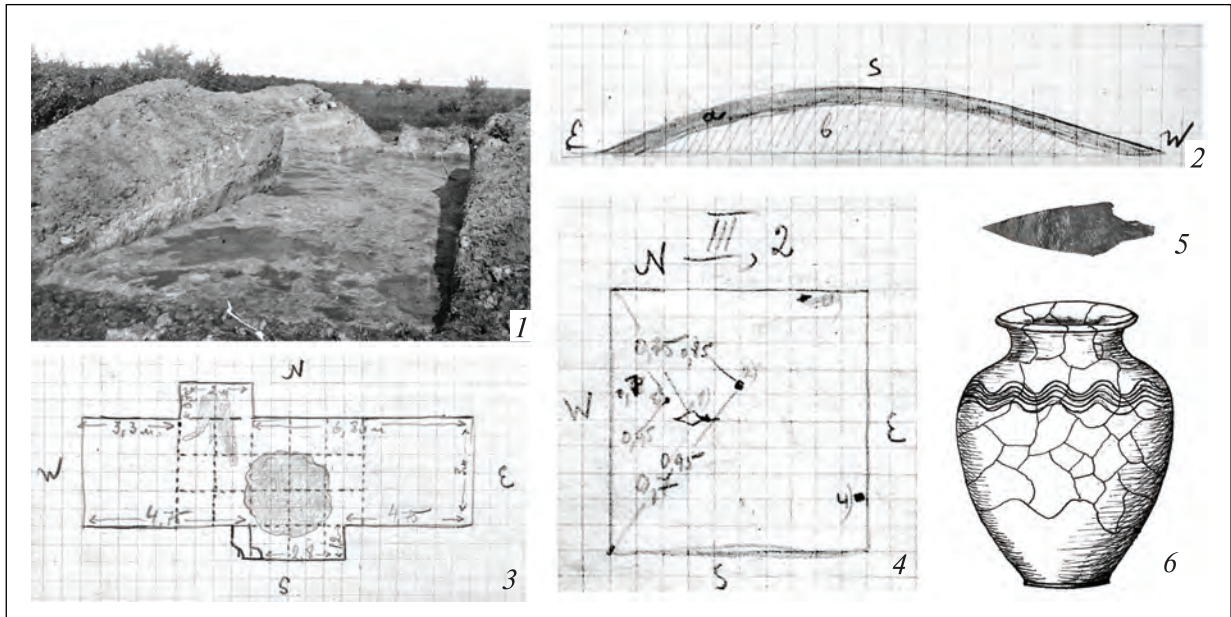


Рис. 1. Шестовиця, курган XIX (24): 1 — загальний вигляд кургану в процесі робіт; 2 — стратиграфічна схема насипу; 3 — план кургану на рівні давнього горизонту; 4 — схема розміщення знахідок у квадраті III, 2 (1 — список; 2—3 — фрагменти кераміки; 4 — рештки скляних зруйнованих предметів); 5 — залізне вістря стріли; 6 — керамічний горщик (урна?). 1 — фото 1926 р., автор невідомий (ІА НАНУ, ф-6, № 41, фото 44); 2—4, 6 — малюнки П.І. Смолічева, 1926 р. (2, 3, 6 — ф-6, № 30, арк. 20, 23 зв., 24 зв.; 4 — ф-6, № 38); 5 — фото з облікових карток Д.І. Бліфельда (ф-36, № 10, картка № 24, арк. 87)

тину речей разом з кальцинованими кістками було зібрано в урну, товстостінний горщик (рис. 1, 6), і розміщено в центрі великого вогнища. Інвентар поховання складався з деталей костюму, предметів особистого вжитку й озброєння: три фрагменти бронзового бубонця, два бронзові литі гудзики з вушками, один з них прикрашений орнаментом із прямих ліній, намистина<sup>2</sup>, пряжка<sup>3</sup> (6,5 × 2,0 см) з прикипільною обпаленою кісткою, залізне вістря стріли (7,0 × 1,8 см) (рис. 1, 4, 5), вістря списа<sup>4</sup>, «оздоблення від піхов кинджала» (оковка піхов скрамасакса?), залізний ніж, «шиферний» точильний чотиригранний брусок з отвором на кінці (11,5 × 1,3 см), «довга і гостра кістка коня (?) / шило» (довжиною 11 см), «конусоподібний,

злегка вигнутий кістяний предмет із рогу кози (?)» — кочедик (?) (довжиною 6,5 см), маленький залізний цвяшок із шляпкою (довжиною 2,0 см), фрагмент залізного предмета (на думку автора розкопок, від стремені, довжиною 2,0 см), фрагменти жовтуватої керамічної посудини з клеймом у вигляді кола на денці (Смолічев 1926, ф-6, № 30, арк. 18, 18зв., 20, 23зв.; № 31, арк. 1зв.-2; № 36, арк. 1, 9, 12, 16—20).

На місці вогнища вдалося виявити також кілька речей, віднесених П.І. Смолічевим до категорії ігрового приладдя (Смолічев 1926, ф-6, № 30, арк. 18, 20, 23зв., 24; № 31, арк. 1зв.-2; № 36, арк. 16). Це декілька скляних фігурок, з яких ідентифікувати вдалося сім: п'ять округлих плоских з темного скла, одна діаметром 2,0 см, три — по 3,0 см та ще одна 3,5 см; одна округла блакитна<sup>5</sup> у 16 фрагментах і одна овальна невелика чорного кольору — дві останні без зазначених розмірів. Серед виявлених предметів було ще кілька уламків скла темного і зеленувато-блакитного кольору (Смолічев 1926, ф-6, № 31, арк. 1зв.-2), які, за відсутності самих предметів, точніше атрибутувати немає можливості. Всього, за реєстром П.І. Смолічева, у похованні зафіксовано 11 скляних предметів, з яких дев'ять були темного кольору, один — блакитного і один — зеленувато-блакитного.

<sup>2</sup> Значиться лише у польовому щоденнику (Смолічев 1926, ф-6, № 30, арк. 18зв.), але відсутня у реєстрі знахідок із розкопок 1926 р. та у систематизованому описі речей. Можливо, один із гудзиків спочатку було прийнято за намистину.

<sup>3</sup> У реєстрі знахідок із розкопок 1926 р. зазначено, що пряжка залізна, а в систематизованому описі речей, що вона бронзова (Смолічев 1926, ф-6, № 31, арк. 1зв.; № 36, арк. 1).

<sup>4</sup> На схемі розміщення знахідок у кв. III, 2 під № 1 значиться «спис» (Смолічев 1926, ф-6, № 30, арк. 23зв.), однак у реєстрі речей із могили XIX та в систематизованому описі його немає, крім того, відсутність знахідок із поховання у колекції ЧОІМ не дозволяє перевірити цю інформацію.

<sup>5</sup> За Д.І. Бліфельдом — синя (Бліфельд 1977, с. 124).

Варто зазначити, що у польовому щоденнику П.І. Смолічев дає опис ще двох знайдених тут скляних предметів (рис. 1, 4), які, очевидно, не увійшли до реєстру, складеного ним уже після закінчення польових робіт у серпні 1926 р. Дослідник зазначає, що ці предмети являли собою спечену скляну масу світло-зеленого кольору. Обидва зливки мали пласку овальноподібну у перетині форму. Їх розміри становили: «ширина за розрізом а) 0,05 м, б) 0,03 м; товщина за розрізом а) 0,05 м, б) 0,15 м; довжина 0,15 м». Однак, П.І. Смолічев припускав більші початкові розміри злиwkів, зазначивши, що вказав лише розміри збереженої частини. Зафіксувати обидва зливки вдалося лише у розкопці, оскільки вони були надто крихкі і складали цілісну субстанцію тільки в ґрунті, а під час спроби зняття розсипалися на численні дрібні крихти скла. П.І. Смолічев пише в щоденнику про один з них: «зняти його, навіть очистити, не було можливості. Перегоріле скло являло білий порошок» (Смолічев 1926, ф. 6, № 26, арк. 23 зв.).

У липні того ж 1926 р. П.І. Смолічев дослідив і курган XXI (за нумерацією Д.І. Бліфельда — курган 33). Насип розміщувався у I курганній групі заплавного могильника, безпосередньо над старицею р. Жердови, південніше від дороги на с. Слабин (див.: Ситий 2006, рис. 2, № 33). Залишків поховання чи вогнища не виявлено. Під час розкопок П.І. Смолічев використовував метод «кесону» (рис. 2, 1, 3, 5), що, звичайно ж, могло вплинути на результати досліджень, однак, на стратиграфічному розрізі видно, що траншея була поглиблена і розширена в пошуках могильної ями (рис. 2, 2, 5), які, все ж, не дали результату. Інформація про матеріали з поховання міститься у польовій документації П.І. Смолічева та частково опублікована Т.Й. Арне (Arne 1931) та Д.І. Бліфельдом (Бліфельд 1977, с. 127).

Т.Й. Арне в описі речей з могили XXI дав їх неповний перелік, зазначивши, що з поховання походять одна гральна кістка та вісім скляних гральних фігурок (рис. 3), серед яких: дві фігурки-короля (один — зі світло-блакитного скла з темно-синіми кільцями, шоломоподібним виступом на голові, носом і очима; інший — світло-зелений з шоломоподібним виступом на голівці), два пішаки з чорно-синього скла та чотири фасетовані пішаки зі світло-зеленого з блакитнуватим відтінком прозорого скла (Arne 1931, S. 293).

Д.І. Бліфельд у публікації використав описи П.І. Смолічева, у польовому щоденнику розкопок якого зазначено, що у кургані на рівні

давнього горизонту було зафіксовано прошарок чорного кольору максимальною потужністю 17 см (рис. 2, 2). У ньому, поряд із залізною клепкою з пласкими шляпками, двома цвяхами, залишками перепаленої шкіри і мушлями беззубки, розміщувались і скляні предмети (рис. 2, 4, 5) (Смолічев, ф. 6, № 26, арк. 28). За описом можна реконструювати набір з дев'яти впевнено атрибутованих і трьох імовірних скляних гральних фігурок, що в сумі складає 12. Це — дві високі (4,5 см), за словами П.І. Смолічева, циліндричні фігурки, що були «схожі на дзвіночки» (рис. 2, 4): одна із зеленого скла, інша з такого ж скла з чорною смужкою, що спіралью оперізувала її тулуб (рис. 5, 9, 10). Остання була виявлена фрагментованою у чотирьох частинах, при цьому деякі фрагменти виявити не вдалося, так що форма її була неповною. Там же виявлено три кулясті фігурки із чорного непрозорого скла (рис. 5, 1—3) і чотири округлих блакитного кольору (рис. 5, 1—3), а також рештки двох дуже фрагментованих предметів із блакитного скла та рештки круглого предмету зі скла коричневого кольору. У кургані виявлено і гральну кістку, що мала вигляд видовженого паралелепіпеда з вічками на довгих площинах (рис. 5, 5); розміри її становили 4,5 × 2,0 см (Смолічев 1926, ф-6, № 31, арк. 2).

Цей опис відповідає інформації на негативі (НА ІА НАНУ, негатив № 6287), де серед інших речей з могили XXI присутні гральна кістка, два умовно-антропоморфні «королі», а також округлі пішаки (рис. 4): три темні та чотири світлі, які, очевидно, і є блакитними. Т.Й. Арне на малюнку зобразив останні «фасетованими», з виділеним гострим ребром посередині бокової частини і пласкими верхньою та нижньою основами, що зробило їх надзвичайно схожими на біконічні прясельця (рис. 3, 4) (Arne 1931, Abb. 60). На фото ж добре помітно, що світлі фігурки значно сильніше деформовані іризацією та розшаруванням поверхні, внаслідок чого втратили початковий об'єм, що спонукає більше довіряти опису автора розкопок. З обох боків від прикріплених на планшет фігурок видно вицвілі плями від предметів, що, очевидно, розміщувались там раніше. За зовнішніми обрисами і розмірами вони нагадують обриси скляних пішаків з грального набору і можуть бути гіпотетично співвіднесені з відсутніми на фото, але зазначеними у польовій документації фігурками.

Речі з обох розглянутих шестовицьких поховань, як і решту знахідок із розкопок П.І. Смо-



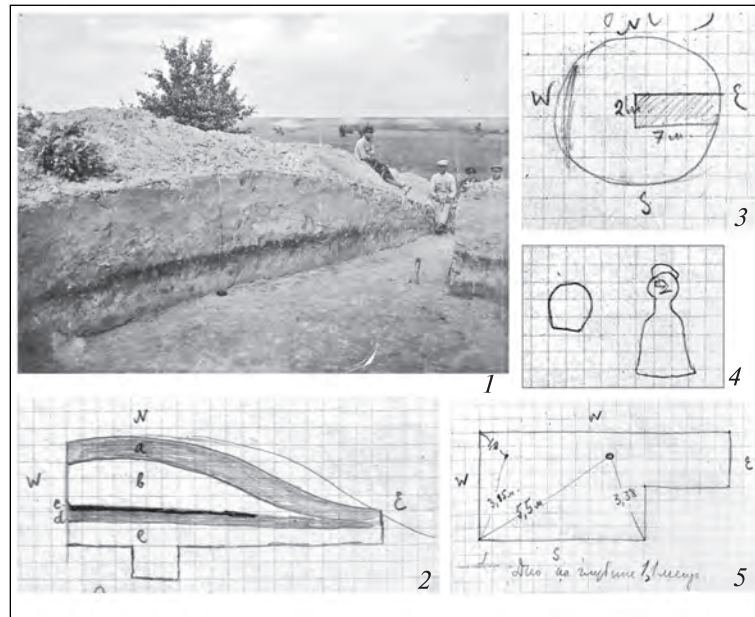


Рис. 2. Шестовиця, курган XXI (33): 1 — загальний вигляд кургану в процесі робіт; 2 — стратиграфічна схема насипу; 3 — план розміщення траншеї-«кесона»; 4 — скляні гральні фігурки; 5 — схема розміщення знахідок у розширеній траншеї-«кесоні». 1 — фото 1926 р., автор невідомий (ІА НАНУ, ф-6, № 41, фото 32); 2–5 — малюнки П.І. Смолічева, 1926 р. (ф-6, № 30, арк. 25, 27 зв., 28 зв.)

лічева, було передано на зберігання до Чернігівського історичного музею, але, на жаль, втрачено в роки війни, що утруднює поточення їх морфологічних ознак.

Індивідуальною особливістю набору з кургану XIX (24) є те, що за описом усі визначені фігурки з поховання — пласкі. Серед синхронних пам'яток пласкі скляні фігурки невідомі. Втім, варто враховувати роль вогню для деформації предметів, яка присутня у переважній більшості випадків у похованнях, здійснених за типом кремації. Опис П.І. Смолічевим сильно спечених скляних зливок, які вдалося зафіксувати тільки в розкопі, наочно демонструє руйнівну дію високих температур.

Випадки такої сильної деформації скла відомі й у інших давньоруських кремаційних похованнях X ст. М.Ю. Бранденбург у одному з курганів Седнева виявив скляні зливки кольору морської хвилі, які асоціативно ототожнив з рештками посудини. Однак у тому ж похованні було виявлено і одну фігурку з округлим верхом з чорного каменю (Бранденбург 1908, с. 197–198, № 310), що спонукає зробити припущення про присутність у похованні грального набору, скляні фігурки з якого розплавлялися у вогні. Д.І. Самоквасов також неодноразово виявляв масивні зливки скла у великих курганах Чернігова, Седнева та інших поховальних пам'ятках X ст. (Самоквасов

1908, с. 197, 201, 202–204). Гіпотетично частину з них можна було б ототожнити з розплавленими скляними намистинами або посудинами, оскільки у деяких випадках дійсно було зафіксовано такі. Однак розмір останніх сильно контрастує з розміром гральних фігурок, а тим паче з розмірами зазначених масивних сплавлених зливок, що могли утворитися з кількох предметів. Очевидно, саме розміри спонукали Г.Ф. Корзухіну пов'язати скляні зливки з давньоруських поховань і набори скляних гральних фігурок (Корзухина 1963, с. 85–88). Пізніше це припущення підтвердилося розкопками С.С. Ширінського у Седневі, де у кургані 2 (за нумерацією розкопок 1965 р.) з парним трупопаленням другої половини X ст. було виявлено чотири оплавлені скляні гральні фігурки з блакитного та коричневого скла (Ширінський 1968, с. 240).

Більш детальний опис гньоздівських знахідок О.А. Спіцина дозволяє уточнити це припущення. Дослідник зазначав, що у кургані 23 Гньоздова (розкопками І.С. Абрамова у 1905 р.) було зафіксовано уламки масивного скляного виробу смарагдового кольору із приміткою — «не від намиста» (Спицын 1906, с. 190). Схожі знахідки вдалося виявити і розкопками С.І. Сергєєва 1899–1901 рр.: у кургані 36 знайдено п'ять уламків масивного виробу зі скла зеленуватого кольору у вигляді кулі чи плес-

качика завтовшки не менше 3,0 см, а у кургані 48 — масивний зливкок скла, колір якого О.А. Спициним визначено як зеленуватий, чи як блакитнуватий (Спицын 1905, с. 15, 38, 40).

Ще більшої схожості скляних зливіків з гральними фігурками містять матеріали із низки гньоздівських курганів, де містилися зливки різних кольорів. У кургані 12 — вишневого, темно-зеленого і чорного<sup>6</sup> кольору, у кургані 65 — «значні» зливки синього і кольору морської хвилі, у кургані 74 — три «значні» зливки чорного та смарагдового кольору. У кургані 86 було виявлено також гральну кістку-паралелепіпед з вічками, а у кургані 12 та кургані 82 — рештки залізних окуть бортів гральних дощок (Спицын 1905, с. 15, 36, 45, 47, 49, 50, рис. 76, табл. IX), які додатково аргументують наявність у похованнях грального приладдя.

Подібна ситуація простежується і у двох похованнях Бірки (Швеція), здійснених за обрядом кремації. Це поховання 112 — кремація з не менш ніж п'ятьма скляними фігурками з темно-зеленого скла, одна з яких непогано збереглася і має розмір 2,2 см, і одним фрагментом фігурки зі світло-блакитного з темно-синіми накладними смужками скла; та поховання 1035 — кремація, з уцілілою скляною фігуркою з блакитнувато-зеленого скла (2,5 см) (Arbman 1943, S. 51—52, 432—433).

Деформуюча дія вогню у шестовицькому похованні з кургану XIX/24 беззаперечна. До того ж, колір скла обох видів фігурок — зеленуватий та темний — є найпоширенішим варіантом для давньоруських наборів X ст., де, зазвичай, присутні фігурки двох контрастних кольорів: світлий (блакитний у різних варіантах комбінації із зеленим відтінком або зелений) і темний (чорний, темно-синій, коричневий). Тож можна припустити, що скляні гральні фігурки з кургану XIX/24 спочатку мали зрізано-сферичну форму і були деформовані під час здійснення кремації.

Фігурки з шестовицького кургану XXI/33 атрибутовати значно легше, ніж попередній набір. Їх опис, схематичні зображення та фото дають чітке уявлення про тип. За формою і набором представлених у похованні фігурок — зрізано-кулястими пішаками, антропоморфними королями та гральною кісткою — вони належать до типу, аналогії якому зустрічаємо переважно

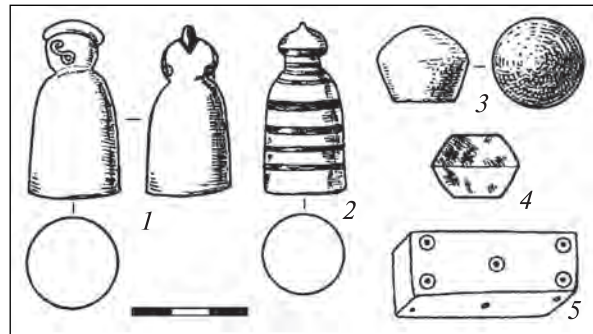


Рис. 3. Скляні фігурки з кургану XXI (33) Шестовиці за Т. Арне (Arne 1931, S. 293): 1, 2 — королі; 3, 4 — пішаки; 5 — гральна кістка

у скандинавських комплексах та у східноєвропейських з виразними ознаками скандинавського впливу. Огляд їх здійснювали Г.Ф. Корзухіна (Корзухина 1963), Х. Віттекер (Whittaker 2006) та М. Рундквіст і Г. Вільямс (Rundkvist, Williams 2008); частково проблема також розглядалася автором цієї статті (Хамайко 2012).

У 1946 р. набір гральних скляних фігурок виявлений Я.В. Станкевичем на території того ж заплавного могильника Шестовиці під час розкопок кургану VI<sup>7</sup> (Станкевич 1947; Станкевич 1949, с. 5—54; Станкевич 1962; Корзухина 1963, рис. 2: 1; Хамайко 2012), у загальному реєстрі Д.І. Бліфельда він зазначений під номером 98 (Бліфельд 1977, с. 170). Набір також містив скляні зрізано-кулясті пішаки (з 24 або 26? фігурок збереглося 20: сім коричневих і 13 блакитних) та два антропоморфні королі, щоправда, гральну кістку тут виявлено не було.

Вибірка аналогій скляних гральних наборів цього типу показує, що такі знахідки відомі у Києві (Ханенко Б., Ханенко В. 1902, табл. XX, № 1273—1276, 1202; Каргер 1958, с. 171, табл. XIV); Гньоздові (Пушкіна 1996, с. 26, кат. № 490); Тимерьові (Фехнер, Недошивина 1987, с. 85). Всі комплекси належать до багатих чоловічих поховань і датуються X ст.

Серед старожитностей Північної Європи подібні знахідки поширені у скандинавських похованнях доби вікінгів (Petersen 1914). Син-хронні скляні набори відомі у цілій низці поховань зі Швеції: Бірка (Arbman 1943, S. 157—158, 221—226, 244—245, 267—272; Arbman 1940, Taf. 148: 1, 2; 147: 1, 2), Вальстерде (Graham-Campbell 1980, № 95), Лонгторі (Arbman 1936, S. 95—96; Rundkvist, Williams 2008, tabl. 2), Туні (Arne 1934, S. 21, № 15; S. 25—26), та в одному похованні Ульстейні в Норвегії (Whittaker 2006, tabl.). Усі згадані

<sup>6</sup> Г.Ф. Корзухіна уточнила кількість скляних фрагментів з кургану 12, як 10 крупних і 26 дрібних, а чорний колір, як темно-синій (Корзухина 1963, с. 87—88).

<sup>7</sup> У каталозі Д.І. Бліфельда (1977 р.) помилково зазначено номер кургану як 26.

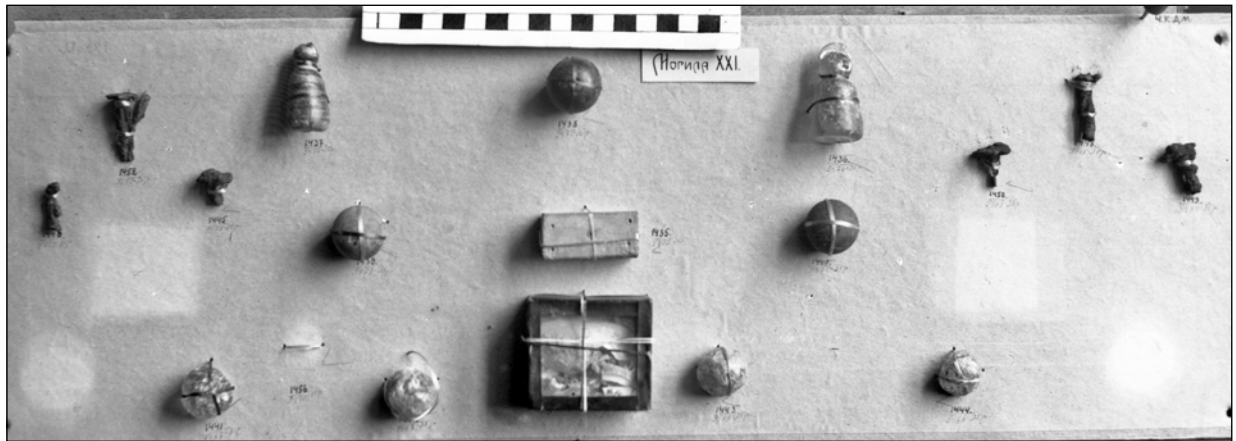


Рис. 4. Фото планшету зі знахідками з кургану XXI (33) Шестовиці. Фото 1941 р. НА ІА НАНУ, негатив № 6287

набори містять зрізано-кулясті пішаки одного або двох видів, один чи два королі та інколи гральні кістки. Такі поховання часто містять також інвентар військового і інколи торгового характеру (детальніше див.: Хамайко 2012, с. 122—124).

На території Давньої Русі скляні гральні фігурки трапляються і як поодинокі археологічні знахідки. Зрізано-кулясту фігурку із зеленого прозорого скла було виявлено у Києві під час рятівних археологічних робіт на Червоній (Контрактовій) площі на місці будівництва метрополітену 1972 р. Фігурка була заввишки 2,3 см з діаметром основи 1,7 см та максимальним діаметром тулуба 2,6 см. Знахідку виявлено у заповненні зрубу 7, датованого першою половиною X ст. (Сагайдак 1991, с. 90, рис. 42, 31). Серед київських знахідок також зрізано-сферична фігурка із фіолетового скла, яку було виявлено у верхньому шарі заповнення господарської ями на території Верхнього міста. Розміри знахідки становили: висота 2,1 см, максимальний діаметр — 2,3—2,4 см, діаметр основи — 1,7 см (Боровський, Калюк 1993, с. 23, рис. 15, 8). Формування шару датують другою половиною XIII ст., однак наявність поряд могильника із похованнями X ст. свідчить, скоріше, про те, що фігурка потрапила у заповнення ями у перевідкладеному стані.

Поодинокі знахідки скляних гральних фігурок відомі і у Гньоздові. Одна з них, скляна оббита фігурка з зеленуватого скла, присутня у скарбі, виявленому поблизу Гньоздова у 1909 р. (ОАК за 1909—1910, с. 203). Основну частину предметів скарбу склали куфічні монети 884/5—953/4 рр., за якими Г.Ф. Корзухіна датувала його другою половиною X ст. (Корзухіна 1954, с. 89). Стаціонарними розкопками 1987 р. Т.А. Пушкіної на поселенні Гньоздова було також виявлено гральну фігурку з зелено-

го скла розмірами 1,5 × 2,0 см, датовану X ст. (Пушкіна 1996, кат. № 489). Ще одна зрізано-сферична фігурка з темного, майже чорного скла виявлена на заплавної частині Гньоздівського комплексу і датована другою половиною X ст. (Мурашева, Довгалюк, Фетисов 2010, с. 517, рис. 1, 5).

Тип фігурок, знайдених П.І. Смолічевим у шестовицьких похованнях, особливо у кургані XXI/33, визначається доволі чітко. Це скляні гральні набори, що складаються з однотипних пішаків, інколи королів та гральних кісток. Крім Русі, вони відомі також у Швеції, Норвегії. Гра, для якої вони призначалися, атрибується як *hnefatafl* (Helmfrid 2005; Хамайко 2012, с. 127). Вона відома за письмовими джерелами та була реконструйована на основі етнографічної розвідки К. Ліннея до лопарів Швеції у 1732 р. (Linné, Smith 2007, р. 55).

Деяку неясність вносить та обставина, що фігурки в похованнях не мають сталого видового набору. Для описаної К. Ліннеєм гри необхідно мати два види пішаків (при цьому один вид кількісно перевищує інший вдвічі, а кратність обох видів дорівнює 4), короля та гральну дошку з відцентровою розміткою. Загальна ж кількість фігурок може варіюватися в залежності від розмітки поля для гри. За археологічними, письмовими та етнографічними матеріалами відомі варіанти полів від 7 × 7 до 19 × 19 рядів (O'Neill Hencken 1941, fig. 2; Les Vikings 1992, № 572; Murray 1951, fig. 22, 23, 25, 26; Coxe 1852, р. 122). Використання кісток у грі є питанням дискусійним, причиною якого може бути варіативність локальних способів ведення гри (Helmfrid 2005, р. 5, 11; Murray 1951, р. 55—56). У більшості випадків участь гральних кісток не була потрібною, однак інколи і вони використовувалися для надання грі більш азартного від-



тінку. При цьому показники очок могли визначати або дальність ходів, або ж їх черговість.

Фігурки, які відомі у похованнях доби вікінгів, виготовлялися не лише зі скла, але і з кістки, бурштину, каменю, кераміки. Інколи у наборах присутні фігурки для різних гравців із двох різних матеріалів. За нашими підрахунками, існує більше 100 поховальних комплексів з таким гральним приладдям, втім, лише кілька випадків чітко відповідають описаному вище правилу — набори з кургану 98 у Шестовиці, поховання 750 Бірки та Вальсгерде 3 (див.: Хамайко 2012, с. 127). Ще у декількох випадках можна говорити про приблизну відповідність через символічну особливість поховальних комплексів, як наприклад, в камерному похованні з Лонгтори (Швеція), де було шість темно-зелених і 13 світло-зелених скляних пішаків (Arne 1934, S. 65; Arbman 1936, Abb. 9). Ще в декількох — про набір для одного гравця, як у похованнях 523, 644, 710 Бірки (Arbman 1937, S. 64; 1943, S. 157—158, 221—226, 244—245). Решта ж показує значну кількісну варіативність, що може ставити питання про існування цілої низки давніх ігор. Цілком логічно припустити, що за необхідності одні і ті ж гральні фігурки могли використовуватися для різних ігор, якщо це відповідало правилам гри.

Ісландська сага «Про Рева Хитрого» містить опис піднесення дарунків королю Харальду Данському, відправлених йому гренландцями. Серед інших дорогоцінних речей згадується і гральна дошка для двох ігор: hnefatafl і шахів (The Saga 2000, p. 610).

Дошки з двосторонньою розміткою полів для різних ігор існують і в археологічних матеріалах кінця IX ст. з Гокстада (Murray 1951, fig. 22) та X ст. з Тофтанеса (Фарерські острови) (Les Vikings 1992, № 321), а також першої половини XII ст. з Трондхейма (Норвегія) (Les Vikings 1992, № 572). Усі вони з одного боку розграфлені клітинками (причому дошки з Трондхейма та Гокстада мають відцентрове позионування, притаманне гри hnefatafl), а на звороті — вписаними один в інший трьома великими квадратами, з'єднаними по центру сторін прямими лініями.

Описані вище розмітки широко відомі і на території Давньої Русі, хоча частіше їх називають «вавілонами». Ця атрибуція закріпилася за знахідками внаслідок ототожнення їх з архітектурними розрахунками, доказову базу чого детально розробив Б.О. Рыбаков (Рыбаков 1957). Ще Г.Ф. Корзухіна звернула увагу на сумнівність такої атрибуції, натомість доводячи, що

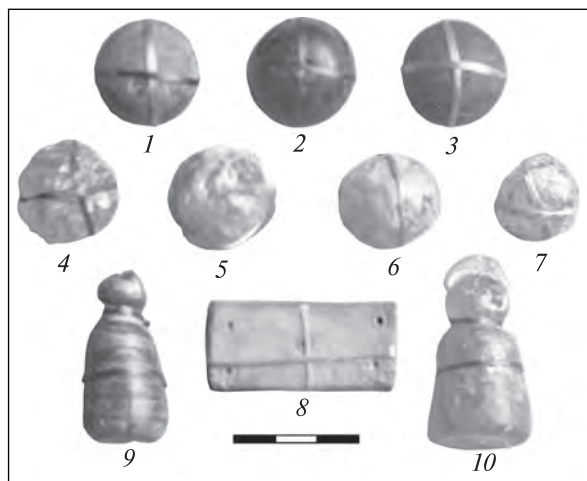


Рис. 5. Видовий склад грального набору з поховання ХХІ (33) Шестовиці за негативом № 6287 НА ІА НАНУ. 1—3 — скляні пішаки темного кольору; 4—7 — скляні пішаки світлого кольору; 8 — гральна кістка; 9 — скляний король, орнаментований кольоровою спіральною навивкою; 10 — скляний король з гребенем на голівці

саме ця розмітка поля притаманна гри «млин», яка подекуди доживає до сучасності (Корзухіна 1963, с. 98). До того ж «Книга ігор» (1240 р.) іспанського короля Альфонса X містить ілюстрації із зображенням саме таких гральних дощок, як описано вище (Alfonso 1987, l. 37, F92V, F93V, F93R). У той же час про гру типу hnefatafl «Книга ігор» не згадує зовсім. Розмітки полів для цієї гри містять лише скандинавські та англо-саксонські середньовічні матеріали, а також записаний К. Ліннеєм у 1732 р. фінський варіант гри під назвою tablut, що зрештою відбиває й ареал її побутування (Murray 1951, p. 58—60, 61—64).

Скляні гральні набори доби вікінгів відомі лише у північній Європі та Давній Русі. Г.Ф. Корзухіна дійшла висновку про наявність виразного скандинавського імпульсу в розповсюдженні настільних ігор на давньоруських землях у X ст. Дослідниця стверджувала, що «усі шашки та дошки репрезентують вироби скандинавських майстерень», при цьому «частина шашок (але не скляних) могла бути виготовлена і на місці» (Корзухіна 1963, с. 100). Цей висновок підтримала О.О. Рыбіна (Рыбіна 1997, с. 110), однак його піддав критиці П.П. Толочко на основі висновків хіміко-технологічних досліджень Х. Арбмана та Ю.Л. Шапової, перший з яких висловлювався на користь прирейнського походження скляних гральних фігурок, а друга — середземноморсько-візантійського (Толочко 1990, с. 118).

Матеріал виготовлення — скло — для X ст. виключає виробництво фігурок на місцях як

для Давньої Русі, так і для Скандинавії (Шапова 2004, с. 73). Н.П. Довгалюк та В.В. Мурашова, провівши комплексне дослідження скляних знахідок з Гньоздова, серед яких були і гральні фігурки X ст., підтвердили їх візантійське походження (Dovgaluk, Murasheva 2009, p. 51). Зазвичай, такі імпортовані знахідки присутні у чоловічих похованнях з багатим інвентарем і навіть, як у випадку з курганом 98 Шестовиці, конкретно з торговим. Високий статус похованих у могилах з гральними фігурками підкреслювала свого часу Г.Ф. Корзухіна (Корзухіна 1963, с. 93). Х. Віттекер же дійшла висновку, що опосередковано елітність підкреслює і взагалі сама можливість проведення вільного часу у розвагах (Whittaker 2006, p. 104).

Фігурки ж з бурштину, кістки, каменю чи глини, як правило, імітують форму скляних. Очевидно, вони виготовлялися безпосередньо на місці. У Скандинавії скляні фігурки ледве сягають половини від загальної кількості кістяних, а з урахуванням кам'яних і бурштинових, і взагалі складають лише третину всіх знахідок (Whittaker 2006, tabl.; Rundkvist, Williams 2008, tabl. 1, 2). У той же час, серед давньоруських знахідок найбільший процент припадає саме на скляні, які сумарно перевищують решту відомих на сьогодні фігурок, виготовлених з інших матеріалів. При цьому кількість комплексів зі скляними фігурками з Давньої Русі і Скандинавії приблизно тотожна, хоча загальна вибірка скандинавських гральних фігурок сумарно більше, ніж у два рази перекриває кількість давньоруських. При цьому давньоруські скляні фігурки концентруються у першу чергу в місцях, що були безпосередньо включені до тогочасних основних торгових шляхів (Київ, Шестовиця, Чернігів, Гньоздово, Тимерьово та ін.).

Надзвичайно велику концентрацію скляних наборів виявляє й протилежний кінець великого торгового шляху — Бірка, широко відома як шведська факторія, тісно пов'язана з південно-східним напрямком. Натомість, на території Візантії скляні гральні фігурки описаного виду досі не відомі, як не відомі вони і на західно-середземноморських землях. Найпоширенішою грою візантійського часу були давні нарди, для яких не потрібні були фігурки «королів». Останнє могло б опосередковано свідчити і про раннє знайомство скандинавів з обробкою скла, хоча в такому випадку кількість знахідок скляних гральних фігурок на скандинавських територіях була б значно біль-

шою. Більший же процент саме скляних фігурок на території Давньої Русі свідчить якраз про «осідання» таких знахідок на великому торговому шляху.

Ні Ф.О. Андрощук та В.М. Зоценко (Андрощук, Зоценко 2012), ні Ю.М. Лесман (Лесман 2014), не віднесли приладдя для цієї гри до розряду скандинавських старожитностей Давньої Русі чи бодай свідоцтв скандинавського впливу на формування давньоруської матеріальної культури, хоча Г.Ф. Корзухіна спеціально підкреслювала виразний скандинавський імпульс у розповсюдженні цієї гри на землях Давньої Русі (Корзухіна 1963, с. 100). Г.Дж. Мюррей вважав, що саме hnefatafl — це та гра, яку скандинави принесли до Ісландії, Британії, Ірландії та розповсюдили Уельсом (Murray 1951, p. 56). Незалежно від того, де виготовлялися самі гральні фігурки, гра, для якої вони використовувалися у Європі, безперечно, була популярною саме серед скандинавського населення. Про це свідчать і письмові джерела, і археологічні знахідки, які випадають безпосередньо на скандинавських землях, а також на територіях, де фіксується присутність скандинавів.

Що ж до знахідок із двох шестовицьких поховань, досліджених П.І. Смолічевим, напевно чи ми можемо говорити про явну скандинавську приналежність цих комплексів. Курган ХХІ (33), очевидно, був кенотафом, оскільки ніяких решток поховання у ньому не виявлено. Єдина знахідка, що окрім грального набору може пов'язувати його зі скандинавським контекстом, це залізна клепка, оскільки наявність клепок у похованні атрибується, як символічна заміна човна його частинами і пов'язується зі скандинавським звичаєм поховань у човнах. Що ж до кургану ХІХ, то він, хоча і містив скляний гральний набір і ще ряд знахідок: точильний брусок з отвором для підвішування, роговий кочедик та «оковку від кинджала» (скрамасакса?), які Ф.О. Андрощук та В.М. Зоценко віднесли до категорії скандинавських (Андрощук, Зоценко 2012, № 19, 67, 125 та ін.), мав поховання, здійснене за типом кремації на місці з наступним вміщенням кальцинованих решток у горщик-урну, що співвідноситься, навпаки, зі слов'янським поховальним обрядом. Тож у даному випадку мова може йти, скоріше, про «осідання» таких знахідок на Русі, у місцях, пов'язаних з торговим шляхом з варяг у греки, та переймання скандинавської традиції настільних ігор місцевим руським населенням.



- Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі взаємокультурної взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999.
- Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавські старожитності Південної Русі: каталог. — Paris, 2012.
- Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977.
- Боровський Я.Є., Калок О.П. Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993. — С. 3—42.
- Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. — СПб., 1908.
- Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. I.
- Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М., 1954.
- Корзухина Г.Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.
- Лесман Ю.М. Скандинавский компонент древнерусской культуры // Stratum plus. — 2014. — № 5. — С. 43—87.
- Мурашева В.В., Довгалюк Н.П., Фетисов А.А. Византийские импорты с территории пойменной части Гнёздовского поселения // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. В 2 т. — М., 2010. — Т. 1. — С. 512—536.
- ОАК за 1909—1910 гг. — СПб., 1913.
- Пушкина Т.А. Гнёздово — на пути из варяг в греки // Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки ГИМ. — М., 1996. — С. 20—27.
- Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // СА. — 1957. — № 1. — С. 83—112.
- Рыбина Е.А. Шашки, «мельница», шахматы // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 110—114.
- Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ. — К., 1991.
- Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. — М., 1908.
- Ситий Ю.М. До питання про місцезнаходження курганів та курганных груп в ур. Коровель в с. Шестовиця // Русь на перехресті світів. — Чернігів, 2006. — С. 173—186.
- Смолічев П.І. Полевой дневник раскопок северянских могил возле с. Шестовицы на Черниговщине 1926 р. // НА ІА НАНУ. — Ф-6. — № 26.
- Смолічев П.І. Реестр вещей, найденных при раскопках северянских могил возле с. Шестовицы в июле—августе 1926 г. // НА ІА НАНУ. — Ф-6. — № 31.
- Смолічев П.І. Систематизований опис речей, знайдених під час розкопок у с. Шестовиці на Чернігівщині // НА ІА НАНУ. — Ф-6. — № 36.
- Спицын А.А. Гнездовские курганы в раскопках С.И. Сергеева // ИАК. — СПб., 1905. — Вып. 15. — С. 6—70.
- Спицын А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 г. И.С. Абрамовым в Смоленской губернии // ЗОРСА РАО. — СПб., 1906. — Т. VIII. — Вып. 1. — С. 185—211.
- Станкевич Я.В. Шестовицкие курганы // КСИИМК. — 1947. — Вып. XXI. — С. 100.
- Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 50—57.
- Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. — 1962. — Вып. 87. — С. 6—30.
- Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К., 1990. — С. 99—121.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. V. Эпоха славянская (VI—XIII в.).
- Хамайко Н.В. Гральний набір з заплавного кургану Шестовиці // Археологія і давня історія України. Вип. 8. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 121—128.
- Ширинский С.С. Курганы полян у с. Седнев // АО за 1967 г. — М., 1968. — С. 239—240.
- Щапова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. Изд. 2-е. — М., 2004.
- Alfonso: Libros del ajedrez, dados y tablas. Facsimile edition. — Valencia, 1987. — Vol. 1—2.
- Arbman H. En kammergrav från Vikingatiden vid Långtora, Uppland // Fornvännen. — 1936. — Årgång 31. — S. 89—98.
- Arbman H. Birka I. Die Gräber. Tafeln. — Uppsala, 1940.
- Arbman H. Birka I. Die Gräber. — Uppsala, 1943.
- Arne T.J. Skandinavische Holzkammergraber aus der Wikingerzeit in der Ukraine // AAKbh. — 1931. — II. — 3.
- Arne T. J. Das Bootgraberfeld von Tuna in Alsike, Uppland. — Stockholm, 1934.
- Dovgaluk N., Murasheva V. Glass Finds from Gnezdovo as a Result of Russian-Byzantine Trade in the 10<sup>th</sup> Century // 18<sup>th</sup> Congress of the International Association for the History of Glass: Programme and Abstracts. — Thessaloniki, 2009. — P. 51.
- Helmfrid S. Hnefatafl — the Strategic Board Game of the Vikings. — Version 2b. — 2005. — April, 23. — Режим доступу: [http://hem.bredband.net/b512479/Hnefatafl\\_by\\_Sten\\_Helmfrid.pdf](http://hem.bredband.net/b512479/Hnefatafl_by_Sten_Helmfrid.pdf)

- Graham-Campbell J.* Viking Artefacts. — London, 1980.
- Les Vikings... Les Scandinaves et l'Europe 800—1200.* — Paris, 1992.
- Linné C., Smith J.E.* Lachesis Laponica, or a Tour in Lapland, Now First Published from the Original Manuscript Journal of the Celebrated Linnæus. — London, 1811 (reprint 2007).
- Murray H.J.R.* A History of Board-games Other Than Chess. — Oxford, 1951.
- O'Neill Hencken H.* The Harvard Archaeological Expedition in Ireland // *American Journal of Archaeology.* — 1941. — Vol. 45. — №. 1. — P. 1—6.
- Petersen J.* Bretspil i forhistorisk tid // *Tidsskrift for norsk forhistorie.* — Oldtiden, 1914. — S. 75—95.
- Rundkvist M., Williams H.* A Viking Boat Grave with Amber Gaming Pieces Excavated at Skamby, Östergötland, Sweden // *Medieval Archaeology.* — 2008. — № 52. — P. 69—102.
- The Saga of Ref the Sly / trans. G. Clark // The Sagas of Icelanders: a selection.* — London, 2000. — P. 595—625.
- Whittaker H.* Game-Boards and Gaming-Pieces in the Northern European Iron Age // *Nordlit.* — 2006. — № 20. — P. 103—112.

*Надійшла 30.09.2015*

*Н.В. Хамайко*

#### ИГРАЛЬНЫЕ НАБОРЫ С РАСКОПОК П.И. СМОЛИЧЕВА ИЗ НАДПОЙМЕННОГО МОГИЛЬНИКА ШЕСТОВИЦЫ

В статье на основании архивных источников осуществляется републикация утраченных в настоящее время играль-ных фигурок, найденных при исследованиях Шестовицкого пойменного могильника П.И. Смоличевым в 1926 г. Систематизированы данные об аналогиях, хронологии комплексов и видовом составе фигурок, которые обнару-живаются в погребениях X в., а также в качестве единичных находок в синхронных культурных слоях поселений Древней Руси и Скандинавии. Стекланные игральные фигурки концентрируются в так называемых «дружинных» центрах, в комплексах, связанных со скандинавским влиянием, и являются импортами для Руси. Независимо от места производства последних (на сегодня до конца не выясненного), аналогии выявляют их принадлежность к североевропейскому культурному кругу. Обнаружение подобных находок в шестовицких курганах, погребе-ние одного из которых совершено по типу кремации на месте с помещением останков в урну, характерному для славян древнерусского ареала в X в., говорит о заимствовании игры местным населением, хотя и с оговоркой на локализацию подобных находок на больших торговых путях.

*N.V. Khamaiko*

#### PLAYING SETS FROM EXCAVATIONS BY P.I. SMOLYCHEV FROM FLOODPLAIN BURIAL GROUND AT SHESTOVYTSIA

Based on the archival sources, the republication of lost today gaming pieces found during the research at the floodplain burial ground by P.I. Smolychev in 1926 is conducted in the article. Systematized is the data on the analogies, on the chronology of assemblages and the typological structure of the pieces, which are found in the 10<sup>th</sup> century burials, and also as single findings in synchronous cultural layers at the settlements in Kyiv Rus and Scandinavia. Gaming pieces made of glass are concentrated in so called «retinue» centres related with the Scandinavian influence and were the imports for Kyiv Rus. Analogies of glass pieces reveal their belonging to North European cultural circle, irrespectively of their place of production, which is not finally determined today. Discoveries of such findings in barrows at Shestovytisia, with a cremated at the place burial among them containing the remains in urn peculiar for the 10<sup>th</sup> century Slavs in Ancient Rus milieu, testify that the game was adopted by the local population, though with reservation on localization of such findings at the main trade routs.